

Srečo Dragoš

POLITIČNA ZGODOVINA REVŠČINE NA SLOVENSKEM

II. DEL

V prejšnjem delu prispevka so bila obravnavana politična dogajanja, ki so imela odločilen vpliv na položaj delavstva pred drugo svetovno vojno. V poglavju Politični dejavniki sem se osredotočil na tri poudarke:

- na nastanek glavnih političnih akterjev (ob koncu prejšnjega stoletja) in njihovo strankarsko formiranje,
- na pomen političnih razcepov za razvoj sindikalnih gibanj in
- na vlogo države pri regulaciji delovnih razmerij.

Iz tega je razvidno, zakaj že v naslovu celotnega prispevka govorim o *politični* zgodovini revščine. To poglavje pa je namenjeno gospodarskim dejavnikom, tj., kaj je revščina pomenila v takratnem času in kakšna je bila njena materialna dimenzija v obdobju med obema svetovnima vojnama na Slovenskem.

GOSPODARSKI DEJAVNIKI

Gospodarstvo je tisto pomembno okolje, v katerem se sklepajo kolektivne pogodbe, v katerem se izvajajo sindikalni pritiski in v katerega intervenira država. Država je posegla v urejanje delovnih odnosov v treh fazah (v začetku dvajsetih let, v začetku tridesetih in v sredini¹ tridesetih let). Podobno lahko tudi sklepanje kolektivnih pogodb razdelimo v tri obdobja, ki se skoraj pokrivajo s tremi obdobji sindikalne moči (cf. Kresal 1977: 51).

Tabela 5

Delež sindikalno organiziranega delavstva in kolektivne pogodbe (dosežene) v Sloveniji

v času od:	pogodbe	množičnost sindikalnih gibanj
1920 - 1923	27	1/3 zaposlenih včlanjena v sindikate
1923 - 1931	15	upad članstva absolutno in relativno
1931 - 1941	76	porast na 1/4 vseh zaposlenih

Prva faza sklepanja kolektivnih pogodb sovпада z množičnostjo sindikalno organiziranega delavstva, v gospodarskem smislu z inflacijo, z druginjo, s povojno obnovo ekonomije, s porastom zaposlovanja in s prvimi pomembnejšimi ukrepi države na socialnopolitičnem in ekonomskem področju (normalizacija gospodarstva v letih 1924/25). Sredi dvajsetih let se utrdi druga faza, ki sovпада s krizo sindikalnih gibanj in z gospodarsko konjunkturo ter se konča z drugim državnim posegom v delovna razmerja; tretja faza kolektivnih pogodb pa se začne z gospodarsko krizo in aktivizacijo sindikatov (po njenem koncu) in s korporativno intervencijo države.

Medtem je splošna značilnost življenjskih razmer delavstva v celotnem obdobju *revščina*. Za dvajseta in trideseta leta je bilo značilno, da več kot polovica delavcev s svojimi mezdami ni mogla zadovoljiti minimalnih življenjskih stroškov, dobra desetina ga je lahko pokrila le, če je zanj namenila celotno mezdo, le tretjina delavstva pa si je

lahko z mezdo privoščila še kaj več (in samo to tretjino lahko uvrstimo v standard, ki je omogočal preživetje nad življenjskim minimumom). Pri tem kot minimalne življenjske stroške razumemo: stroške za hrano, obleko, stanovanje, gretje in razsvetlavo in druge najnujnejše izdatke (cf. Kresal 1977: 48).

Tabela 6

Struktura delavstva glede na standard (v letih 1921 do 1940)

Življenjski minimum	POD NJIM revščina	NA NJEM žvotarjenje	NAD NJIM preživetje
Delavstvo	54%	12%	34%

Pod pragom revščine je bila torej večina delavstva, medtem ko je takratni standard omogočal preživetje² le slabi tretjini delavcev. Ta socialna slika (zaposlenega) delavstva se skozi čas ni bistveno spreminjala. Tudi v tem je razlog, da se je razvoj raznih združnih in konsumnih organizacij nadaljeval še po prvi vojni (vse do velike gospodarske krize). Podobno kot za sindikate je bila tudi za delavske zadružne in konsumne organizacije značilna razcepljenost po političnih taborih (organizirali jih niso le liberalci, ker za socialno vprašanje delavstva niso imeli posluha). Nekako v času, ko začenjajo tovrstne organizacije stagnirati, pa se sindikati vse bolj preusmerjajo na socialnopolitična vprašanja in na zahteve po zakonski določitvi minimalnih mezd.

Za razumevanje tovrstnih zahtev sindikatov (in njihovih učinkov) je koristno pogledati gibanje revščine po posameznih letih, dinamiko povprečnih mezdnih prejemkov in življenjskih stroškov, število zavarovanih delavcev, obseg stavkajočih oz. število stavk in (ne)uspešnost borz dela pri iskanju zaposlitve nezaposlenim. Kljub nepopolnosti podatkov lahko iz tega razberemo glavne razvojne trende, ki so pomembni za položaj delavstva na trgu delovne sile v posameznih letih. Iz tega lahko posredno sklepamo tudi o pomenu sindikalnih gibanj za takratni čas. Podatke (cf. Kresal 1968/69: 129, 132, 145; 1970a: 92; 1970c: 226; 1977: 48) bom povzel v

tabeli 7, kjer pomenijo črkovne oznake njenih stolpcov tole:

Legenda:

A zaslužek: povprečna nominalna mesečna mezda (din) v Sloveniji.

B minimum: eksistenčni minimum za eno osebo (v din), potreben za mesečno kritje izdatkov za prehrano, obleko, stanovanje (s kurjavo in razsvetlavo) in za druge najnujnejše izdatke v Sloveniji.

A-B: povprečen mesečni primanjkljaj (din), ki ga mora prejemnik povprečne mezde pokriti iz dodatnih virov za svoje preživetje v Sloveniji.

C zavarovanci: tisti zaposleni, ki so bili zavarovani pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani (ki je pokrival celo Slovenijo). Tu so bili zavarovani vsi zaposleni, razen tistih, ki so imeli svoje lastno zavarovanje ali pa sploh niso imeli pravice do socialnega zavarovanja (zaposleni v poljedelstvu, osebe iz poboljševalnic in zaporov, priložnostno zaposleni v »hišnem gospodarstvu«, tj. ddnarji). Podatki so zaokroženi v tisočih.

D odpuš.: število delavcev, ki so izgubili zaposlitev in niso dobili nove.

+brezpo.: število dodatnih brezposelnih, nastalo zaradi naravnega prirastka prebivalstva in vključitve v trg dela zaradi pavperizacije kmetijstva (gre za oceno). Podatki, zaokroženi v tisočih, se nanašajo na Slovenijo.

E uspeh borze: delež (v %) prijavljenih delavcev na javnih borzah dela, ki so jim borze uspešno posredovale zaposlitev (gre za vse javne borze dela v Jugoslaviji).

F stavkajočt.: število (v tisočih) vseh stavkajočih delavcev v Jugoslaviji (po različnih podjetjih). Številke tistih, ki so vključeni v mezdna gibanja, so znatno večje, vendar gre za enak trend, zato ga ne navajam.

V oklepaju je (za leta 1921-1925 in 1934-1940) navedeno absolutno (*a*) število stavk v Sloveniji.

G revščina: količnik med povprečno nominalno mezdo (*A*) in povprečnim mesečnim stroškom, potrebnim (samo!) za hrano ene osebe v Sloveniji.

Tabela 7

Položaj delavstva na trgu delovne sile

leto 19-	A zasluzek (din)	B minimum (din)	A-B (din)	C zavarovanci (v 000)	D odpuš. brezpo. (v 000)	E uspeh borze (%)	F stavkajoči v 000 (α)	G revščina (kol)
19	/	/	/	25,0*	/	17	/	/
20	/	/	/	42,0	/	/	/	/
21	409	715	-306	50,5	/	/	17,9 (21)	2,00
22	825	1260	-435	62,3	/	/	40,5 (22)	2,29
23	1023	1337	-314	73,9	/	/	18,2 (17)	2,68
24	1032	1298	-266	74,3	/	34,0	7,4 (1)	2,78
25	980	1137	-157	72,8	/	27,3	10,2 (3)	3,02
26	925	1099	-174	75,3	/	12,6	15,7	2,95
27	/	/	/	82,5	/	11,8	8,5	/
28	868	984	-116	88,9	/	18,4	5,6	2,74
29	847	1010	-163	94,9	/	22,1	2,4	2,83
30	871	950	-79	97,7	/	28,4	4,9	2,90
31	856	891	-35	91,8	8,9+14	26,0	0,3	3,14
32	704	783	-79	77,7	25,0+36	14,3	1,4	2,95
33	520	670	-150	75,6	28,0+45	11,4	2,5	1,99
34	510	620	-110	79,0	25,3+48	8,5	6,8 (10)	2,20
35	556	619	-63	79,3	24,4+52	/	25 (16)	2,60
36	586	622	-36	85,9	17,8+51	/	*** (28)	2,70
37	611	665	-54	94,5	9,0+48	/	(8)	2,63
38	644	703	-59	98,8	/	/	(6)	2,62
39	654	719	-65	100,0	/	/	(2)	2,61
40	806	799	+7	/	/	/	(9)	2,89

* Podatek je nezanesljiv, gre za oceno.

** Povprečna dolžina stavk v tem letu v Jugoslaviji je 8,5 dni.

*** Čeprav se podatki o številu stavk v Sloveniji za to leto razlikujejo (28, 29 ali celo 36), gre nedvomno za vrhunec stavkovnega vala; največja stavka tega leta je bila stavka 8.500 tekstilnih delavcev, ki je trajala skoraj dva meseca (Stiplovšek 1989: 85).

Iz tabele se vidi, da povprečne mezde nominalno rastejo do leta 1924, ko se začne njihovo upadanje, ki traja vse do konca svetovne gospodarske krize v sredini tridesetih let, nato pa od l. 1935 počasi spet rastejo. To pa realno (glede na minimalne življenjske stroške) pomeni, da je bil v celotnem medvojnem času povprečno plačani delavec vseskozi v minusu pri preživljanju samega sebe – celo ob predpostavki, da mu ni bilo treba z mezdo vzdrževati družinskih članov. Edino leta 1940 se mu je prvič zgodilo, da je lahko s

povprečno mezdo preživel samega sebe in mu je ostalo pičlih 7 din plusa (pri čemer ni imel sreče, saj se je takrat začela vojna).

Delavstvo je torej v celotnem času živelo v veliki revščini, kar velja celo v primeru, da prag revščine opredelimo po zelo strogem kriteriju, tj., kot tretjino povprečne mezde, potrebne zgolj za kritje mesečnih stroškov samo za hrano enega delavca (stroški za hrano so občutno manjši od stroškov življenjskega minimuma)³. Če torej definiramo kot reveže samo tiste, ki porabijo za hrano nad tretjino svoje mezde,

potem je povprečni delavec dosegel prag revščine samo leta 1925 in 1931 (ko mu je šlo »najbolje«!) – medtem ko je v vseh ostalih letih živel *pod* tem pragom. V letih 1925/26 je namreč šlo za normalizacijo gospodarskih razmer, ko so dokončno presežene negativne ekonomske posledice prve svetovne vojne in je premagana inflacija iz let 1923/24 (ko je takratni nominalni mezdni zaslužek štirištevilčen). Razlogi za stabilizacijo dinarja so v uravnoteženju državnega proračuna in v kombinaciji protiinflacijskih ukrepov, kjer je bila najpomembnejša okoliščina lepo vreme v Jugoslaviji: ugodne klimatske razmere so namreč omogočile izjemno dobro žetveno letino, medtem ko so vremenska naključja drugod v svetu prav v istem času povzročila zelo slab pridelek. Posledica: celotni jugoslovanski presežek pšenice se je lahko vnovčil po zelo ugodnih cenah. Tako se je lahko »blaginja« zaposlenega delavstva za kratek čas zgodila prav v prvih letih gospodarske krize, saj je bil padec drobnoprodajnih cen živil večji od sicer konstantno padajočih nominalnih mezd.

Ta situacija se radikalno spremeni na vrhuncu gospodarske krize (ki je pri nas za kakšno leto poznejša kot v svetu): l. 1933 je namreč delavec porabil več kot polovico povprečne mezde samo za prehranbene artikole (količnik revščine: 1,99)! Prav tega leta so poskušali sindikati rešiti to kritično situacijo z določitvijo minimalnih mezd, tj., z državno določeno mejo, pod katero mezda ne sme pasti v nobenem primeru, a so bili v tem neuspešni. Uredba o minimalnih mezdah je bila sprejeta šele l. 1937, to je v času, ko je gospodarstvo po končani krizi okrevalo že nekaj let in je bil primanjkljaj (gl. A-B) za pokritje minimalnih življenjskih stroškov dvoštevilčen in ne več troštevilčen (kot na vrhuncu krize).

Pri obravnavi političnih dejavnikov je bilo rečeno, da je imela Uredba o določanju minimalnih mezd politično konotacijo (korporativizem), medtem ko je bila njena določitev minimalne mezde praktično nepomembna. Slednje se dobro vidi tudi iz podatkov o številu stavkajočih (stolpec F tabele 2): število stavkajočih in število stavk se prvič radikalno zmanjša leta 1924, ko

vlada prepove delovanje »neodvisnih« oz. komunističnih sindikatov (po trboveljskem spopadu z Orjuno) in ko protiinflacijski ukrepi že povečujejo brezposelnost. Drugo, znatno daljše zatišje mezdnoofenzivnih pritiskov sodi v zadnjo tretjino dvajsetih let (oživljanje gospodarstva, šibkost sindikatov zaradi majhnega števila članstva in politične razcepljenosti, začetek diktature) in v čas gospodarske krize. Največji upad stavkovne aktivnosti je prav v letih 1931-1933, kar postavlja običajne domneve, da se delavski boji zaostrujejo v ekonomsko kriznih razmerah, na glavo: ravno narobe je res, takrat jih je najmanj.⁴

S krizo ekonomije se namreč povečuje brezposelnost, brezposelni pa so kategorija, ki se najtežje organizira, hkrati pa se zaposleni delavci prav v kriznih razmerah najbolj bojijo za svojo zaposlitev. V zvezi s sindikalno (ne)aktivnostjo zaposlenih so ob tem verjetno pomembni še naslednji dejavniki: da je bila, kot rečeno, revščina zaposlenih najmanjša prav v začetku tridesetih let (1931/32); da se je v strukturi zaposlenih med gospodarsko krizo vidno zvečal delež ženske delovne sile zaradi večjega odpuščanja moških (ker so bili dražji od žensk); in da se je z odpuščanjem zmanjševala kvalifikacijska struktura zaposlenih.

Takoj po vrhuncu gospodarske krize, ki je hkrati vrhunec revščine, se začne naglo oživljanje mezdnih gibanj in stavk, ki ob koncu gospodarske krize celo po moči preseže stavkovni val z začetka dvajsetih let (razlog je v povečevanju zaposlenosti in s tem večji možnosti delavskega organiziranja ter v pametnejši sindikalni politiki komunistov) – in prav na tovrstno sindikalno ofenzivnost je reagirala država z *oktroiranim korporativizmom* (tj., z Uredbo o določanju minimalnih mezd... 1937). Predstavniki oficialnega katolicizma (solidarističnega koncepta) na to niso reagirali.

Minimalna mezda, določena s to uredbo, je torej prišla vsaj štiri leta prepozno, pri čemer je bila nepomembna tudi zato, ker je bila postavljena občutno prenizko glede na takratne postkrizne gospodarske razmere. Uredba je namreč določila višino minimalne mezde 2 dinarja na uro, kar je dejansko pomenilo njen razpon od 1,35 do

3 dinarjev na uro (glede na banovino in urbaniziranost področja in na starost delavcev; več o tem gl. Kresal 1968/69: 171).

Zdaj pa primerjajmo to zagotovljeno minimalno višino mezd iz leta 1937 s tistimi mezdami, ki so jih prejeli delavci neposredno po koncu gospodarske krize, tj., pred letom 1937, ko se je že začelo oživljanje gospodarstva in s tem manjšanje odpuščanja delavcev (cf. Kresal 1977: 52).

Tabela 8

Struktura delavstva glede na mezдне prejemke v letu 1935 v Jugoslaviji

din/dan	% delavcev	število delavcev
do 8	13,5	78.133
8 - 24	47	280.440
24 - 34	17	100.560
34 - 48	11	66.218
nad 48	11,5	68.984

Dnevni eksistenčni minimum za enega delavca za leto 1935:⁵

- jugoslovanski: 24 din/dan
- slovenski: 28 din/dan

Istege leta je imelo v Sloveniji kar 26,5% (zavarovanih) delavcev manj kot 1,5 dinarja na uro oz. manj kot 12 dinarjev na dan. To ni zadoščalo niti za kritje polovice dnevnega eksistenčnega minimuma enega delavca! Glede na jugoslovanski eksistenčni minimum (ki je bil za 4 dinarje nižji od slovenskega) pa je – kot vidimo iz prejšnje tabele – več kot 60% delavstva živelo pod to ravni (13,5%+47%).

Primerjava pokaže, da bi imela zagotovitev minimalne meзде iz l. 1937 pozitiven učinek le, če bi bila v tej višini sprejeta najpozneje l. 1935, saj bi takrat koristila dobri polovici jugoslovanskega delavstva, ki je živela v revščini (ker ni zaslužila niti 24 dinarjev na dan, kar je zagotavljala Uredba nekaj let pozneje – računano po njeni zgornji meji). To je bila zadnja priložnost, da bi zaradi državnega posega v minimalno mezdo večino delavstva dvignili

iz revščine vsaj na prag preživetja. Uredba je torej prišla prepozno, ker so se mezde zaradi oživljanja gospodarstva začele zviševati brez državne intervencije že od 1934/35 naprej⁶ in je zato predpisovanje minimalne meзде z Uredbo ostalo brez učinka, ostala njena določila pa so bila za sindikate škodljiva.

V zvezi z gospodarskimi dejavniki naj opozorim še na izkoriščanje žensk. Posledica gospodarske krize iz tridesetih let je bila za industrijo v tem, da se je začela modernizirati, kar se je zgodilo pri tistih podjetjih, ki so bila finančno zmožna za to (najbolj tovarna papirja v Vevčah, Trboveljska premogokopna družba in tekstilna industrija). Prav na primeru tekstilne industrije pa je najbolj vidno, na čigav račun se je intenziviralo delo.

V začetku gospodarske krize je pri nas prišlo do klasičnega paradoksa, ko je zaradi pomanjkanja dela in redukcije delovnega časa – dela več in ne manj. Gre za pojav, ki je izumljen že v štirinajstem stoletju in ki so ga tovarniški nadzorniki v Angliji formulirali (1860) v ugotovitvi, da so časovni »trenutki elementi profita«. To dobro ponazarja akordna mezda, ki se je pri nas uveljavila prav na začetku tridesetih let. Ta mehanizem je dobro povzel že Marx:

Krize, v katerih se produkcija prekine in se dela samo »malo časa«, samo po nekaj dni v tednu, seveda niti malo ne spremenene težnje po podaljšanju delovnega dneva. [...] Kolikor manj časa je mogoče delati, toliko več mora biti presežnega delovnega časa. (Marx 1961: 271, 273.)

To na primeru tekstilne industrije pomeni naslednje (vsi podatki povzeti po Kresal 1977: 50).

Tabela 9a

Delavstvo glede na intenziviranje dela v slovenski tekstilni industriji

LETO	ČASOVNA MEZDA	AKORDNA MEZDA
1928	53,60%	46,40%
1930	42,70%	57,30%

Tabela 9b
*Intenziviranje dela v slovenski tekstilni
 industriji glede na spol in kvalifikacijo
 (leta 1930)*

SPOL	ČASOVNA M.	AKORDN- A M.	NEKV.	POLKV.	KV.
moški	76,86%	23,14%	29%	52%	19%
ženske	28,87%	71,13%	16,6%	83,4%	0%

Tabela 9a kaže, da leta 1930 že prevladuje plačevanje mezde po učinku, ne pa glede na čas — kar je ravno narobe kakor v prejšnjem obdobju. Iz tabele 9b pa je razvidno, da so imele ženske slabšo kvalifikacijsko strukturo od moških⁷ in so delale na slabše plačanih mestih. Zato jih je večina delala po akordni mezdi (torej narobe kot moški). To pomeni, da so bile ženske v razmerah, ko so bili vsi izkoriščani, bolj izkoriščane od ostalih izkoriščanih.

Skratka, vpliva gospodarskih dejavnikov na sindikalna gibanja ne gre iskati neposredno v socialnoekonomskih razmerah delavstva (revščina, izkoriščanje), pač pa posredno v stagnaciji ekonomije, ki učinkuje obratnosorazmerno (in ne premosorazmerno) na možnosti sindikalnega delovanja.

Iz prvega dela članka je razvidno, da so se stranke konstituirale⁸ okrog nedorečenih programskih poudarkov, ki so se ob tem še bistveno spreminjali od enih do drugih volitev (na prehodu stoletja). S političnim konstituiranjem se vzpostavijo trije konkurenčni tabori, od katerih je zlasti za prva (klerikalnega in liberalnega) značilno, da jima je v prvem obdobju njuna vloga na gospodarkem in političnem področju precej nejasna; na kulturnem področju je šlo pri klerikalcih za ekskluzivno držo, pri liberalcih pa za nekakšno »polovičarstvo« v tem smislu, da so zavračali idejno prenapetost v kulturi, hkrati pa so deklarativno zatrjevali, da ostajajo znotraj katoliškega kulturnega programa, čeprav se dejansko z njim sploh niso ukvarjali (na strankarski ravni).

S tem so se liberalci znašli v kulturnem smislu v defenzivni drži, ki jih je zaradi

pritisikov konkurentov kmalu zapletla v kulturni boj. To ohlapnost so skušali kompenzirati s poudarjanjem slovenskega narodnega »programa«, kjer so šli v ofenzivno držo, ki jim je tudi prinesla politične točke (ker so bili prvi), njihova nenačelnost pa se je kmalu pokazala ob prvih odločilnih političnih korakih (volilni pakt z Nemci). Zadrege slovenskih liberalcev je bila namreč v tem, da so liberalne ideje v avstroogrskem okviru zrasle na nemškem terenu, ki je bil meščanski, v narodnostnem smislu pa protiautonomistično usmerjen. Z vidika nemštva ni bilo z liberalizmom nikakršnih zadreg, saj se je lahko dosledno uveljavljal kot internacionalna meščanska svobodomiselnost, ki se ji ni bilo treba ozirati na vprašanje (zlasti zapostavljenih, nenemških) narodov. V slovenskem okviru pa sta manjkala ravno ta dva pogoja: obstoj slovenskega meščanstva in urejeno narodnostno vprašanje. Ker je bilo treba oboje šele vzpostaviti, so morali liberalci — da bi ostali zvesti slovenstvu — zaostri narodnostno vprašanje nasproti Nemcem; hkrati pa so se morali, če so hoteli postati napredni, zgledovati prav pri njih.

Od tod nekakšno polovičarstvo slovenskih liberalcev, ki so s parolo narodne avtonomije zmagali na tistih volitvah, na katerih so se hkrati povezali z nemškimi predstavniki kapitala — vse to pa v razmerah, ko se je zaradi uveljavljajočega kapitalizma zaostrovalo socialno vprašanje, za katerega so bili liberalci manj občutljivi od drugih strank. Verjetno je v tem glavni razlog, da liberalna stranka ni mogla izoblikovati razpoznavnega družbenega koncepta, ki bi bil jasno liberalno profiliran in *hkrati* slovensko aktualen, pač pa se je z vsemi štirimi oklenila oblasti in taktizirala za njeno ohranitev (bila je proti volilni reformi ipd.). V tem smislu je verjetno res, da so bili — kot se je izrazil Ivan Cankar — slovenski liberalci »hinavski«, saj je bilo značilno, da niso imeli

ni toliko iskrenosti, da bi nastopili za svoje ideje — kolikor jih ima [slovenski liberalci] — temveč laže svojim nasprotnikom, laže svojim pristašem, laže sam sebi v svoj lastni nos, laže na desno in levo, dokler se mu ne

bo naposled za zmirom zaletelo (Cankar 1900: 76-77).

Ta Cankarjeva prognoza iz leta 1900 se je »za zmirom« uresničila sedem let pozneje.

Medtem je klerikalna stranka hitro izkoristila svojo opozicionalno držo (po 1895), ko se je – v nasprotju z liberalci – usmerila zlasti v socialno-organizacijski aktivizem, ki je bil realen odgovor na takratne kmečke in tudi delavske probleme. S tem se je klerikalna stranka vse bolj preusmerjala iz reakcionarne kulturne ofenzivnosti in neprofilirane defenzivnosti (na ostalih področjih) v držo, ki je poudarjala konservativno socialno profiliranost in vsestransko organizacijsko sposobnost. Pri tem v kulturnem boju z liberalci ni izgubila ničesar, saj je bila protifarška gonja liberalcev za stopnjo bolj neokusna kot mahničevski rigorizem (ki je poskušal biti vsaj teoretsko podprt).

Na teh osnovah se oblikuje krščansko-solidaristični koncept, ki se ga oficialni katolicizem oprijema v vseh naslednjih desetletjih. Njegova značilnost je v tem, da gre po eni strani za mehčanje integrističnega koncepta, ki ga je vpeljal Mahnič s kulturnim bojem in okrog katerega se je klerikalna stran na začetku politično organizirala, po drugi strani pa se kot prenovitvena stranka nasloni na večinski (kmečki) sloj, ki mu je lahko ponudila tudi kaj konkretnega (tj., Krekov program). Ta prednost krščanskega solidarizma pa se, kot je bilo že omenjeno, po prvi svetovni vojni izgubi zaradi naslednjih razlogov:

- združniškemu gibanju se ne posreči do kraja realizirati koncepta, iz katerega je zraslo (več o tem gl. Dragoš 1994a),
- Krek kot oblikovalec tega koncepta umre,
- SLS kot tipična oblastniška stranka izgublja poslušnost za nove socialnoekonomske ideje, ki nastajajo v njenem taboru,
- radikalizacija delavstva v svetovnem merilu vse bolj odmeva tudi pri nas.

Od koncepta krščanskega solidarizma, ki ga je v danih razmerah uspešno eksploatiral Krek, ostane zdaj le še organicistična metafora o telesu in udih, katerih glava je katoliška cerkev, duša so katoliške ideje,

srce pa volja, ki te ideje poganja po udih (stanovih)⁹. Po tem konceptu je tudi jasno, kaj lahko najbolj ogrozi družbo in državo: to so napačne (nekatoliške, liberalistične, materialistične) ideje, ki učinkujejo enako kot kuga na telo. Znotraj tega pristopa seveda ni bilo mogoče razmišljati o banalnostih, kakršno je vprašanje (omejitve) lastnine, vprašanje profita, obrestovanja, delovanja ekonomskih zakonitosti, socialne pravičnosti, socializacije ipd. Oficialni katolicizem je vse to obravnaval najprej kot Moralno Vprašanje (podobno kot danes), hkrati pa je toleriral krščanski delavski sindikat (JSZ), ki se je od takega moraliziranja distanciral, praktično pa se vse bolj radikaliziral.

Z odporom do oblastniške okostenelosti SLS kot matične stranke in z odporom do neaktualnega in nebuloznega solidarističnega koncepta se je sindikat JSZ vse bolj nagibal k marksističnemu družbenemu konceptu, iz katerega so najprej pobrali ekonomsko teorijo in z njo tudi egalitarni utopiji in protikapitalistični boj, nazadnje pa še razredno revolucijo. Vseskozi so ohranjali le katoliški nazor (razen posameznih prebežnikov v dialektični materializem, med katerimi je bil tudi Fajfar kot vrhovni krščansko-socialistični predstavnik v OF).

Sindikati, ki so se na Slovenskem formirali v času institucionalizacije političnih konfrontacij, so torej izbirali med naslednjimi konkurenčnimi koncepti: krščanski solidarizem, socialdemokratski reformizem (Gosar), marksizem in korporativizem. V nasprotju s solidarističnim se je marksistični koncept pokazal pri nas za nefunkcionalnega šele po drugi svetovni vojni, ko se je prvič realiziral na slovenskih tleh, medtem ko je pred drugo vojno vse bolj privlačil krščansko social(istično) JSZ, ker je prvi koncept zavrnila, lastnega pa ni imela. Pri tem je pomembno tudi to, da so akterji komunističnega koncepta (»neodvisni«, tj., komunistični sindikati) prav iz komunistične utopije črpali svojo sindikalno ofenzivnost, ki je bila dejansko potrebna in je tudi zato postala simpatična JSZ (zlasti po tistem, ko so komunistični sindikati nehali sektašiti). JSZ je namreč kot najvplivnejši

sindikata katoliške proveniencije vseskozi stala pred istimi vprašanji, ki sem jih že omenjal v zvezi s Tomincem. Ta vprašanja so:

1. kako radikalno preseči kapitalistično ureditev oz. dokončno razrešiti boj med delom in kapitalom;

2. kako narediti korak naprej od krščanskega solidarizma, ki so ga zagovarjali oficialni predstavniki katolicizma v navezavi s SLS, od katere se je JSZ vse bolj oddaljevala;

3. kako hkrati zavreči tudi model korporativizma ter ne zaiti v boljševidistični kolektivizem.

Socialdemokratski reformizem za JSZ ni bil privlačen, ker ni bil dovolj radikalen (v prvi točki), hkrati pa so njegovi predstavniki težili k monopoliziranju sindikalnega prostora. Zato se je zdela odrešilna marksistična varianta, ki bi – združena s katoliškimi načeli – pripeljala do socialne harmonije (kar je navsezadnje obljubljal že stari krščanski solidarizem), to pa na način, podprt z ekonomsko teorijo in izveden z udarno delavsko (katoliško) avantgardo, kar je oficialni solidarizem zavračal. Na ta način si je JSZ »izdelala« koncept, brez katerega gotovo ne bi mogla razviti ofenzivnosti, s kakršno je postala najmočnejša sindikalna sila na katoliški strani oziroma drugi najmočnejši sindikat na Slovenskem. Taka konceptualna rešitev pa je bila hkrati z vidika sindikalnega gibanja problematična zaradi vsaj štirih razlogov:

1. ker je izhajala iz zgrešene predpostavke, da se lahko na marksističen način vzpostavi nemarksističen režim;

2. ker je šlo za avantgardistično utopičen koncept;

3. ker koncept ni bil nikoli teoretsko elaboriran;

4. ker je po nepotrebem radikaliziral ideološki razcep znotraj katoliškega tabora: po eni strani do klerikalcev, ki so v taki usmeritvi JSZ videli dodaten argument za oživljanje mahničevske logike (»ali-ali«) in za formiranje novih, profašističnih sindikatov; po drugi strani pa so krščanski socialisti izrinili tudi Gosarja iz svojih vrst, ki bi sindikalizmu JSZ lahko koristil s svojo obsežno študijo, ki je izšla prav v tistem času.

Posledica te konfrontacije s klerikalci je bila ustanovitev omenjene ZZD, ki je kmalu postala na sindikalnem terenu nevarna konkurenca JSZ in je dodatno razcepila slovenski sindikalni prostor. Da vpliv ZZD med katoliškim delavstvom ni bil majhen in tudi ne zgolj »umetno« vzdrževan (zaradi režimske podpore), dokazuje številčna rast tega sindikata (cf. Stiplovšek 1989: 75-76) in koncept, na katerega se je navezal.

Tabela 10
Primerjava članstva JSZ in ZZD

leto	1935/36	1937	1938	1939	1940
JSZ	6044	7908	/	4820	5500
ZZD	250	2150	5000	9000 +1672*	9000 +1672 +12000**

* številčnost sindikata viničarjev, ki je tega leta izstopil iz JSZ in pristopil k ZZD.

** številčnost sindikalne Zveze poljedelskih delavcev, ki je pristopila k ZZD.

JSZ se je torej po ustanovitvi ZZD celo okreplila, od l. 1938, ko se je JSZ vključila v ljudskofrontno gibanje (spodbujeno od KPS), pa je začela slabeti, medtem ko je članstvo ZZD pospešeno raslo. Zelo verjetno je eden glavnih razlogov uspeha ZZD tudi korporativistični koncept, ki so ga pri nas podpirali država, vladajoča stranka, zlasti pa *oficialno usmerjeni katoliki*.

Tovrstni (oktroirani) korporativizem je regulativno funkcijo v delovnih odnosih razumel na avtoritaro-planski, ne pa na intervencijski način, pri čemer so poskušali koncept korporacij uporabiti za totalni princip organiziranja družbe na vseh področjih. S tem naj bi se (teoretično) odpravila razredna razcepljenost, praktično pa bi se ukinil pluralizem v politiki. Šlo je za iluzorno predpostavko, po kateri naj se

organizacije, ki so bile do sedaj enostranske zastopnice razrednih koristi podjetnikov in delavcev, preuredijo v skladne ude stanov-

skih korporacij ter podredijo svoje partikularne koristi skupnim stanovskim gospodarskim in kulturnim ciljem. [...] V jedrnih interesih stanu ni razrednega nasprotstva, ampak skupnost, zato je napačno, če je stanovska korporacija zgrajena primarno iz delodajalskih in delojemalskih sindikatov, ker sindikalni sistem podtalno vnaša razredno borbo (Jeraj 1941: 55-56).

Avtor zgornjih predlogov je zato npr. zagovarjal tudi odpravo Delavske zbornice kot samostojne ustanove, čeprav je bila prav ta ena osrednjih pridobitev medvojnega delavstva.

Temu je nasprotoval, kot rečeno, zlasti Gosar. Kar ga razlikuje od drugih nasprotnikov korporativizma, je to, da ni bil popolnoma odklonilen do korporativizma, ampak ga je skušal uporabiti znotraj svojega koncepta (krščansko-socialnega aktivizma); to pa seveda ni imelo nič več skupnega z oktroiranim korporativizmom. Bistvo Gosarjevega načina povzemam v naslednjih alinejah:

- organiziranost korporacij na samoupraven način (od spodaj navzgor, toda ne na način, da bi odločali vsi o vsem),
- združljivost korporacij zlasti s parlamentarno demokracijo in tržno ekonomijo,
- prilagojenost korporacij specifičnim slovenskim razmeram, ne pa sistemom, kakršni so se uveljavili drugod,
- ne uvajati umetnih organizacijskih oblik na račun že obstoječih in utečenih (»Izključeno je namreč, da bi mogli brez škode posegati v naravni tok življenja tam, kjer v resnici ni za to nikake prave potrebe«),
- s korporacijami se *ne* rešujejo temeljna družbena vprašanja, ki zahtevajo zlasti ekonomske in socialne reforme, saj tega s korporacijskim reorganiziranjem ne moremo nadomestiti,
- korporativna urejenost ne sme biti v zvezi z dušenjem delavskih interesov, ampak narobe, »delavec mora priti po svojih zastopnikih do besede enkrat kot *udeleženc in interesent* tiste gospodarske panoge (n. pr. železne industrije), kjer je zaposlen, drugič pa kot *delavec* brez ozira na to, kje in kaj dela« (podč. A. G.),

- glede cerkve: korporacijskega načrta *ni* mogoče izpeljati iz papeških okrožnic, ker so presplošne (»Zato je tudi v interesu cerkve potreba v teh stvareh več previdnosti in opreznosti«),

- te vrste korporacijsko organiziranje naj bo dolgoročni razvojni trend, ne pa enkratna generalna reorganizacija (vse iz Gosar 1934b).

Zgornji predlogi so bistveno različni od sistema, kakršnega je uvajal državno-klerikalni režim pred drugo vojno in kardeljanški sistem po njej. Gosarjeva varianta gre bolj v tisto smer, ki bi ji danes rekli *neokorporativizem*, saj ne temelji ne na državni avtoriteti ne na ideologiji državne stranke, pa tudi ne na režimskih sindikatih. Ker pa so klerikalci (kakor tudi opozicionalci iz vrst JSZ) Gosarja ignorirali, se je kot edina alternativa (boljševizmu) uveljavljal fašistični korporativizem režimsko podprte ZZD, kar je imelo med katoliškim delavstvom izreden odmev. S tem je ZZD izpolnila pričakovanja klerikalcev ravno v tistem namenu, s katerim je bila ustanovljena – v konfrontaciji s krščanskim socializmom. In to konfrontacijo je gradila ravno na tistih točkah, kjer je bila JSZ dejansko najšibkejša – na njenem *družbenem konceptu*.

V populistični brošuri z naslovom »Zakaj nismo krščanski socialisti?« je ZZD anatemižirala krščanske socialiste z nazornim prikazom njihovih citatov, ki jih sicer ni zmogla teoretsko zavrtni, jih je pa učinkovito konfrontirala s papeževimi izjavami. Kljub demagogiji (ki se je najbolj videla v tem, da so krščanskim socialistom odrekli krščanskost, kar seveda ni bilo nikoli res) je bil tak pristop učinkovito razdiralno orožje, saj se je osredotočal na naslednje šibkosti JSZ (navajam *naslove* poglavij iz omenjene brošure, kakor so razvrščeni v kazalu):

1. zmeta: vrednostna teorija
2. zmeta: materialistično umevanje vse zgodovine
3. zmeta: razredni boj
4. zmeta: socialna revolucija
5. zmeta: diktatura proletariata
6. zmeta: socialistična družba - kolektivizem
7. zmeta: brezrazredna družba (Perinšek 1937).

Brošura ZZD se konča s tipičnim pozivom, da je potrebna enotnost krščanskega delavstva, a s *podčrtanim* dostavkom: »*Toda povzročiti neslogo, s katero se uniči zla sloga, namreč iz zle volje, je hvalevredno.*« Prava enotnost je namreč samo ena: »Samo tisto edinstvo je pristno, ki je brezpogojno edinstvo s papežem.« In samo v tem smislu, poudarja ZZD, »hočemo načelno jasnost, naš pogled v bodočnost je jasen, naše delo zasleduje le cilj: odrešitev proletarcev!« (*ibid.*: 99-101). Jasno je, da na takih osnovah tudi ni bila mogoča združitev med JSZ in ZZD, ki je bila nekaj časa dejansko v igri. Namesto tega se je konflikt še poglobil in JSZ usmeril v narodnoosvobodilni boj, ZZD pa v sodelovanje s fašisti.

SKLEP

Na Slovenskem so si torej sindikalna gibanja med seboj konkurirala že od svojega nastanka, ki je sovpadal z institucionalizacijo (političnih konfrontacij) klerikalcev, liberalcev, socialdemokratov in (pozneje) komunistov. Značilnost sindikalnih gibanj pred drugo svetovno vojno je v tem, da so bila močno razvita (glede na jugoslovanski prostor), hkrati pa močno razcepljena – v idejnem, organizacijskem in akcijskem smislu. Povezovanje različnih sindikatov ob posameznih akcijah je bilo občasno in s skromnimi učinki (glede na njihov številčni ter organizacijski potencial). Čeprav se je prvi večji uspeh v smeri delavske enotnosti zgodil šele neposredno pred drugo vojno, ko so se najmočnejši sindikati organizacijsko uskladili tudi na najvišji vodstveni ravni, je ostalo sindikalno organizirano delavstvo še naprej razcepljeno, njihova različnost pa pozneje odpravljena s komunističnimi Enotnimi sindikati.

Moč sindikalnih gibanj, združena z idejnimi nasprotji med njimi, je rezultirala zlasti v močnejših idejnih nasprotjih – to je osnovna značilnost sindikatov iz prve polovice tega stoletja. Naslednja značilnost tega obdobja pa so neugodne gospodarske in politične razmere, v katerih je bilo za doseženo socialno zakonodajo značilno dvoje: da je bila izsiljena zlasti s sindikalnimi

pritisli in da je ostala glede zaščite delavstva nezadostna. Ker sindikalna gibanja (zlasti njihova vodstva) niso bila sposobna pri navezavi na politične stranke *razmejiti* sodelovanje z njimi in odvisnost od njih, so se slabosti političnih akterjev neposredno odražale tudi v sindikatih. Gre zlasti za družbene *koncepte*, ki so bili nazorsko izključujoči in rigidni, v soočanju s procesi modernizacije pa preveč nedodelani. Konflikti, ki jih je povzročil prenos teh vzorcev družbenega razvoja na sindikalno polje, so po eni strani vzdrževali trajno napetost med sindikalnimi gibanji, po drugi pa slabili pogajalske pozicije delavstva do delodajalcev. Ko so se ti konflikti pri nas najbolj zaostri (po koncu velike gospodarske krize), je na grozečo politično nestabilnost in povezovalne težnje revitaliziranih sindikatov država reagirala z oktroiranim korporativizmom, ki so ga na Slovenskem podprli klerikalci kot vodilna politična sila. S tem so še bolj onemogočili razvoj prav katoliške JSZ, ki je bila edini sindikat (izmed najvplivnejših), ki se je dokončno osamosvojil od strankarske naveze (s SLS) ter ohranjal značaj delavskega gibanja *brez* vzpostavitve posebne politične organizacije.

Iz tega izhaja, da glavnih razlogov revščine, v kateri je živelo delavstvo v celotnem obdobju med obema vojnoma, *ne moremo iskati v izkoriščanju* kot *nujni* posledici nekakšne »inherentne logike« kapitalističnega gospodarstva, kjer eni neizbežno bogatijo na račun drugih. Da je najhujša revščina dejansko sovpadala z utrditvijo kapitalizma na Slovenskem – to ne pomeni, da jo je povzročil kapitalistični sistem gospodarstva; tudi ne pomeni, da bi jo bilo mogoče odpraviti z zavrnitvijo takega sistema. Iz prikazanega je razvidno, da je nastanek revščine omogočila predvsem kombinacija neslednjih dejavnikov:

- politični razcep strankarskih akterjev, ki je prerastel v nepomirljiv konflikt,
- blokada sindikalnih gibanj zaradi monopoliziranja političnega prostora (v razmerah nekonsolidirane parlamentarne demokracije) in njihova prevelika navezava na politične stranke,
- nefunkcionalni posegi države v

posredovanju med delom in kapitalom, zanemarjanje socialne zakonodaje in nagibanje v smeri oktroiranega korporativizma (od zgoraj navzdol).

Mislim, da je ta predvojna izkušnja poučna tudi za današnji čas. Problemov ne povzroča »kapitalistični« sistem sam po sebi – sprožajo jih tisti, ki sistema ne znajo uravnati v pravo smer.

Opombe

¹ V to tretjo fazo bi lahko uvrstili poleg omenjene Uredbe o določanju minimalnih mezd (1937) tudi dve uredbi, ki sta bili sprejeti že ob koncu gospodarske krize (novembra 1934) in sta omogočali odpoved posamičnih ali kolektivnih pogodb ter zniževanje plač v tistih podjetjih, ki zaradi posledic gospodarske krize niso mogla kriti stroškov proizvodnje (več o tem gl. Kresal 1968/69: 120).

² Z izrazom »preživetje« označuje standard, ki je višji od življenjskega minimuma – a le pod pogojem, da delavcu ni bilo treba z njegovo mezdo vzdrževati še družine.

³ Povprečne mesečne prehrabene stroške za eno osebo gl. v Kresal 1977: 48.

⁴ Na to opozarjajo tudi npr. novejša stavkovna gibanja v Veliki Britaniji. V času, ko so prišli na oblast konservativci, se je končal zadnji veliki stavkovni val, ki je bil neuspešen zaradi kombinacije vladnih ukrepov, zaradi splošne recesije ter strahu pred izgubo delavnih mest – in ne samo zaradi Thatcherjeve (navsezadnje je njeno uveljavitev omogočil ravno neuspeh laburistične stranke, ki je padla zlasti zaradi ofenzivnega nastopa sindikatov). Od takrat naprej je upadla sindikalna aktivnost in tudi članstvo (za polovico), situacija v gospodarstvu pa se je izboljšala. Danes (poletje 1996), ko so možnosti za povečanje plač realnejše, pa so že znamenja ponovne oživitve stavkovnih aktivnosti (uslužbenci londonske podzemne železnice, poštni uslužbenci, piloti British Airways idr.). Stavke so torej znamenje boljših gospodarskih razmer.

⁵ Ta podatek je za leto 1935 in je vzet iz Kresal 1970a: 96 (preračunan na dan).

⁶ Gl. stolpec A-B v tabeli »Položaj delavstva na trgu delovne sile«.

⁷ V času krize nasploh velja, da so moške rajši odpuščali iz dela kot pa ženske, kljub temu pa je bila tekstilna industrija edina panoga v Sloveniji, v kateri je tudi v času gospodarske krize naraščalo število zaposlenih. Seveda so zaposlovali zlasti nekvalificirano žensko silo.

⁸ Gl. tabelo 1: »Slovenski politični akterji pred sto leti« iz prvega dela članka (v prejšnji številki *Socialnega dela*).

⁹ Najboljša ilustracija tega, kako dobesedno so razumeli to analogijo s telesom, je že omenjeni članek iz dvajsetih let, v katerem se npr. pokrajine primerjajo z dihali, teritorialna okrožja in okraji z nosom, goltancem, grlom, družine s pljučnimi mehurčki, posamezniki s pljučnimi celicami, sloji prebivalstva z okostjem in mišičjem (pokrajine z večinskim deležem delavstva so gibalni organi, pokrajine brez delavstva pa možgani, jetra in druge nemišične žleze), trgovina in promet sta kri in krvni obtok, državna obramba so bela krvna telesa itn. itn. (cf. Breclj 1924/25).

Literatura

- ATOM (Angelik Tominec) (1931), Ali je to res nespremenljivo? *Delavska pravica* 9: 3.
- T. BILTON, K. BONNETT, P. JONES, D. SKINNER, M. STANWORTH, A. WEBSTER (1996), *Introductory Sociology*. London: Macmillan Press.
- I. CANKAR (1970), *Zbrano delo* 26. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- N. ČERNIGOJ-SADAR, A. BREŠAR (1996), Kakovost življenja v različnih življenjskih obdobjih. V: I. SVETLIK (ur.), *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 265-286.
- S. DRAGOŠ (1993), Karitas na Slovenskem. V: DRAGOŠ, MESEC (ur.), *Socialna Slovenija; Socialno delo* 32, 5-6: 163 - 197.
- (1994), J. E. K. *Razgledi*, 10. VI. 1994, št. 12, str. 12-13.
- F. ERJAVEC (1923), *Slovenci*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna.
- (1928), *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza.
- A. GIDDENS (1993), *Sociology*. Oxford: Polity Press.
- A. GOSAR (1987), Glas vpijočega v puščavi. »2000«, 37/38/39: 85-133.
- (1934), Stanovska ideja in ureditev družbe. *Dom in svet* 47, 5: 261-271.
- R. HYMAN, A. BUCHNER-JEZIORSKA (1994), Labour conflict. V: H. MOEREL, *Labor relations in transition*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences, 225-246.
- J. JERAJ (1941), *Korporacijski red in družabna reforma Jugoslavije*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila.
- J. E. KREK (1925), *Izbrani spisi, III zv.* Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna.
- F. KRESAL (1968/69), Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII-IX*, 1-2: 103-189.
- (1969), Delavski zaupniki v stari Jugoslaviji. *Kronika XVII*, 3: 180-183.
- (1970a), Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X*, 1-2: 81-99.
- (1970b), Delavsko združništvo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X*, 1-2: 67-79.
- (1970c), Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis XXIV*, 3-4: 209-345.
- (1975), Socialnopolitični in materialni položaj delavstva v Sloveniji 1921-1925. *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924* (zbornik), Ljubljana: Partizanska knjiga, 57-79.
- (1977), Delavstvo in njegov ekonomski položaj v Sloveniji 1918-1941. V: F. Kresal idr. (ur.), *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana: ČZP Komunist, 35-68.
- (1991), Zgodovina kolektivnih pogodb na Slovenskem. *Teorija in praksa XXVIII*, 12: 1455-1469.
- M. NOVAK, R. KYOVSKY, I. JURANČIČ (1992), *Sindikalno pravo*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- O delavskih voditeljih (1931). *Delavska pravica*, 2.
- A. OGRIS (1926), *Politične stranke*. Ljubljana: samozaložba.
- T. PARSONS (1978), *Action Theory and the Human Condition*. New York: The Free Press.
- (1991), *Društva*. Zagreb: August Cesarec.
- F. PERINŠEK (1937), *Zakaj nismo krščanski socialisti?* Ljubljana: Zveza združenih delavcev.
- Poročilo o II. slovenskem katol. shodu* (1901), Ljubljana: Katoliška tiskarna.

- Rezultati empirične javnomnenske raziskave o sindikatih* (1994). Ljubljana: ČZP Enotnost.
- SL-92 = *Statistični letopis Republike Slovenije 1992*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko.
- SL/95 = *Statistični letopis Republike Slovenije 1995*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- H. SLOMP (1990), *Labor Relations in Europe*. United States of America: Greenwood Press.
- M. STIPLOVŠEK (1979), *Razmah sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- (1989), *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja.
- A. TOMINEC (1925), *Sonce in senca*. Prevalje: Družba sv. Mohorja.
- M. TRBANC (1996), Socialna izključenost: koncept, obseg in značilnosti. V: I. SVETLIK (ur.), *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 287-310.

